

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De geleerde stad: epiloog

Slaman, P.; Ommen, K. van; Verhoeven, G.

Citation

Slaman, P. (2022). De geleerde stad: epiloog. In K. van Ommen & G. Verhoeven (Eds.), *Boeken die geschiedenis schreven* (pp. 253-259). Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Gennep. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3486811>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3486811>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

DE GELEERDE STAD, EPILOOG

Wat bepaalt de loop van geschiedenis? Welke krachten veranderen de wereld? Dat zijn vragen die elke generatie voor ons fascineerden en tot nieuwe antwoorden brachten. In het verleden zochten denkers de beslissende factor in de goddelijke voorzienigheid, op het slagveld en aan de onderhandelings-tafel, in sterke persoonlijkheden of in economie en klas-senstrijd. In onze tijd richt de aandacht zich meer op de kracht van ideeën, de kracht van gedachten en de kracht van verhalen die een nieuwe werkelijkheid kunnen scheppen. Deze bundel presenteert zulke ideeën.

De vijftientwintig Leidse 'boeken die geschiedenis schreven' die hier zijn verzameld, hebben elk op hun eigen manier in hun eigen tijd bijgedragen aan de totstandkoming van een andere wereld. Of, preciezer: ze boden de mens nieuwe manieren om de wereld te zien. Ze ondermijnden oude waarheden, geijkte wetenschappelijke methoden en sociale conventies. Daar stelden ze nieuwe mogelijkheden en verbeeldingen voor in de plaats. Soms ging het daarbij om het idee zelf, in woorden gevat en op papier gedrukt. Soms ook ging het om de bedenker, die met het boek zijn of haar stem verhief, dwars door een cor-don van conventie, uitsluiting en achterstelling.

Deze parade van Grote Boeken zegt iets over de mensen die ons voorgingen in de tijd, en leert ons minstens zo veel over onszelf. Want de keuze voor deze boeken onthult het ontstaan van nieuwe werelden, en toont welke veranderingen in het verleden bewonderenswaardig zijn tot op de dag van vandaag. Zo

zien we Descartes en Galilei op de lijst, nu gevierde grondleggers van de moderne wetenschap. Maar hun rivalen vinden we niet terug, de mensen die hen als oplichters en godsverzakkers het zwijgen wilden opleggen.

De lange reis van de wetenschap kent veel doodlopende wegen. Verhandelingen over het hoe en waarom van aderlaten hebben deze bundel niet gehaald. Betogen over de ongeschiktheid van het vrouwenbrein voor de wetenschap evenmin. Met enige verbazing zien we wel Jacobus Elisa Johannes Capitein op de lijst, die pleitte voor de merkwaardige combinatie van slavernij en christendom. Maar Capitein kreeg zijn plaats in dit boek niet vanwege zijn ideeën, maar om zijn persoon: hij was de eerste zwarte alumnus van de Leidse universiteit.

Zo is dit boek een portretgalerij van degenen die we vandaag de dag graag als voorbeeld voor ogen houden. Omdat we nu zien dat zij een nieuwe richting insloegen op zoek naar kennis. Of omdat we vinden dat ze daar ten onrechte te weinig de kans toe kregen, door vormen van uitsluiting die ook nu nog bestaan. De lezer die deze bundel in het jaar 2522 in handen krijgt, kan veel leren over de waarden en idealen van de vroege eenentwintigste eeuw. Dat is heel goed mogelijk zolang de Leidse universiteitsbibliotheek erover blijft waken.

Deze verzameling boeken zegt veel over onze tijd en ook iets over een specifieke plaats. Elk boek heeft een relatie met de Hollandse stad Leiden: als plaats van uitgave, als woon- of werkplaats van de schrijver, als plek waar het boek na jaren vergetelheid weer opdook. Wat zegt het over een stad dat zoveel grote geesten hun ideeën daar in boekvorm lieten verschijnen?

Leiden was nooit voorbestemd om 'European City of Science' te worden. Wie een beeld wil krijgen van het laatmiddeleeuwse Leiden kan de straatnamen in het oude centrum opdreunen: Aalmarkt, Beestenmarkt, Visbrug. Bakkersteeg, Kaardesteeg, Vollersgracht. Handel en handwerk gaven de maat. Tot laat in de twintigste eeuw werkte de Leidenaar vooral in winkel, werkplaats en fabriek. De op- en neergang van de textielhandel bepaalden het Leidse lot. Nog geen eeuw geleden kropen fabriekskinderen onder stampende machines om

er de eindjes aan elkaar te knopen. Zij hadden aan het geleerde Leiden weinig boodschap.

Dat bestond natuurlijk wel, al lang zelfs. In elk geval vóór 1324 was er al een Latijnse school, een tempel van de scholastiek. Het kloosterleven bloeide. Dat onderscheidde Leiden echter niet van haar vele zustersteden in het noorden van de Lage Landen. Onderscheid maakten pas prins Willem van Oranje en de Staten van Holland en Zeeland, toen zij hun eerste gloednieuwe universiteit in januari 1575 in Leiden oprichtten. Het had ook Middelburg geweest kunnen zijn, of Gouda, want in die beide steden stond geleerdheid eveneens hoog in aanzien.

Een Hollandse stad die haar welvaart dankte aan nijverheid en aanzien aan haar dapperheid in oorlog was geen natuurlijke leefomgeving voor grote geleerden. Zij lieten zich door de bloeiende academie verleiden om in Leiden te komen wonen en werken, maar velen klaagden al snel over kou, vocht en stank, over domheid, ongemanierdheid en eeuwig geschipper met beginselen. Sommigen namen de benen, anderen gaven de geest. Bestuurders van het eerste uur moesten alles in het werk stellen om van Leiden een bestendig thuis voor de wetenschap te maken.

Dat lukte niet door iets wezenlijks aan de stad te veranderen. In elk geval niet door haar om te bouwen tot een paleis voor de wetenschap. De hoofdzetel van de universiteit was ronduit sober, die kleine kloosterkapel van de verjaagde Witte Nonnen, pragmatisch aangepast aan haar nieuwe bestemming. De befaamde universiteitsbibliotheek en het anatomisch theater maakten bouwkundig evenmin een verpletterende indruk, gezamenlijk in hun kerkje van de verdreven Faliede Begijnen. De universiteit oogde als niet meer dan 'een burgerwoning' volgens de Franse bezoeker De Monconys in 1663. Pas bij de bouw van de nieuwe laboratoria in de tweede helft van de negentiende eeuw begon de stad uiterlijke trekken van geleerdheid te vertonen. Maar die bleven spaarzaam. Het overzichtelijke gezelschap van professoren werkte nog altijd thuis, achter de luiken van hun eigen Leidse burgerwoningen. En Leiden bleef op het oog toch vooral een fabrieksstad.

De geleerde wereld draaide dan ook niet om uiterlijk vertoon. Weelde bracht geen kennis. Janus Dousa, de eerste secretaris van curatoren van de universiteit, wist dat als geen ander. Om te kunnen floreren in de wetenschap had Leiden eerder ontastbaar goed nodig: contacten, verspreid over Europa en de wereld, goede communicatiemiddelen, rust en een veilige afstand van dogmatische dwang. Dousa was een humanistisch geleerde van enige naam, goed ingewerkt in Europese uitwisselingen van brieven, boeken, pamfletten en kunst. Lichamelijk was hij in Leiden, maar in gedachten zweefde hij naar Israël, Athene en Rome, naar Londen, Parijs en Heidelberg.

Het humanisme kende geen fysiek thuis. Het was een internationale culturele vernieuwingsbeweging. Het was een netwerk van correspondenten, een rijk van de geest. Datzelfde gold voor de grote ontwikkelingen die erop volgden. De 'wetenschappelijke revolutie' van de zeventiende eeuw, die gestage afbraak van het aristotelische wereldbeeld, was evenzeer een Europees project. Copernicus in Polen, Brahe in Denemarken, Galilei in Florence, de Franse Descartes en de Engelse Bacon en Newton bouwden voort op elkaars ideeën. De Lage Landen lagen er middenin, via water en handel met alles en iedereen verbonden. Een relatief hoge welvaart en verstedelijking zorgden voor hoge geletterdheid en verspreiding van geschriften. Als een spons nam men hier nieuwe ideeën op. En de uiteindelijk succesvolle opstand tegen de Habsburgse vorst zorgde voor een nog zeldzamer goed: een relatieve vrijheid van geloof en geweten.

Die vrijheid was niet zozeer een hoog verheven ideaal in de republiek als wel politieke noodzaak. De Lage Landen kenden in de zestiende eeuw een rijke schakering aan godsdiensten en politieke kleuren. Onverdraagzaamheid was een hoofdreden geworden van koning Filips' politieke falen in de Nederlanden. Beter dan de gewezen heerser begrepen regenten van de jonge Republiek dat zij met die diversiteit moesten leven, dat zij pragmatisch tolerant moesten zijn. Binnenlandse vrede vereiste begripvol gedogen en soms tandenknarsend verdragen. Terughoudendheid met censuur en vervolging was geboden. Ook de dunne spreiding van macht over steden,

staten en stadhouder droeg bij aan een zwak centraal gezag. Dat was bijzonder, in een tijd waarin Europese vorsten hun absolutistische neigingen de vrije loop lieten. Het waren ideale omstandigheden voor de boekenmarkten van Amsterdam en de drukkerijen van Leiden om te floreren als vrijhavens voor denkers uit heel Europa. De vervolgde Galilei kwam zelf nooit in Leiden, maar hij vond bij academiedrukker Elzevier wel de vrijheid om zijn denkbeelden te verspreiden. De verjaagde Descartes was niet bijzonder op Holland gesteld, maar hij vond in Leiden wel een plek om veilig zijn contacten te onderhouden en zijn werk te publiceren. Ja, het was er koud en de grachten stonken. Maar de denker en de drukker konden vrijwel ongestoord hun werk doen. Een simpel feit waardoor Leiden grootse mogelijkheden bood, binnen en zeker ook buiten de universiteit.

Naast de vrijheden waren er de kansen van een snel groeiend Hollands handelsnetwerk. Langs de lijnen daarvan stroomde al snel informatie toe vanuit alle continenten. Dit boek toont het brede wereldbeeld dat het geleerde Leiden ontwikkelde, van Suriname en Arabië tot Indië en Japan. Wetenschappelijke collecties vulden zich met exotische planten, dieren en kunstvoorwerpen. Maar dat wereldbeeld was selectief, zoals deze bundel ook demonstreert. Eeuwenlang was er veel oog voor het nieuwe en het fraaie, maar het geweld waarmee de kolonisator 'betaalde' kon zelf nauwelijks op geleerde aandacht rekenen. Persoonlijk poolshoogte gaan nemen overzee deed men pas tegen het einde van de negentiende eeuw. Het vereiste een reisgemak en een empirische geest die eerder niet voorhanden waren.

In de vroege twintigste eeuw veranderde dat. Wetenschappers trokken de wereld in en de Leidse opleiding voor koloniale bestuursambtenaren poogde oprecht begrip bij te brengen voor de volken in de Indische archipel. Nu ook kon een Javaans edelman aan het Rapenburg promoveren. Hij werd er serieus genomen. Maar daarmee liep de Leidse universiteit slechts zeer beperkt vooruit op de maatschappelijke of politieke normen van haar tijd. Het zou nog maar enkele jaren duren voor iedereen in Nederland moest inzien dat hem geen natuurlijke

plaats toekwam boven de leden van andere volkeren. Geregeld bleken de grote geesten die in deze bundel te vinden zijn geen verstoorders maar juist dragers van de gevestigde orde.

De wetenschap vond een thuis in Leiden vanwege de vrijheid en de uitstekende verbindingen met de rest van de wereld. Maar in de negentiende eeuw zag de stad die relatieve voordelen verdampen. De opkomst van democratische rechtsstaten bracht miljoenen vrijheid. En nieuwe communicatie- en reismogelijkheden verbonden hen met elkaar. Er was geen noodzaak meer voor vervolgde denkers om de wijk te nemen naar Holland. Binnen Nederland ontstonden bovendien andere steden van wetenschap. Wat was er nog uniek aan Leiden? Raakte haar magie voor de wetenschap uitgewerkt? Is dat de reden dat deze parade van grote boeken stopt in 1970?

Het tegendeel is waar. In de tweede helft van de twintigste eeuw maakte de stad in korte tijd een wonderbaarlijke verandering door. Het eeuwenoude Leiden van handelsmarkten, werkplaatsen en fabrieken verdween grotendeels uit zicht. Het 'geleerde Leiden' kreeg de hoofdrol. De universiteit groeide sterk. Aantallen studenten namen exponentieel toe. Van nog groter belang is dat de grootste economische sectoren van de stad hun kracht uit kennis en wetenschap gingen putten: dienstverlening, onderwijs en onderzoek, en op de eerste plaats gezondheid. Het LUMC is de grootste werkgever geworden en de biotechnologische bedrijven op het Leiden Bio Science Park zijn de snelste groeiers. Wie vandaag de dag vanuit de omringende polders de stad aan de horizon ziet liggen, ziet het LUMC en het biologisch magazijn van Naturalis trots boven de binnenstad uit torenen. Paleizen voor de wetenschap. Wat eeuwenlang een nijverheidsstad was met slechts enkele geleerden, werd een geleerde stad met geavanceerde fabrieken. Niet iedereen kon en kan daar in gelijke mate van profiteren. Maar welzijn en levensstandaard zijn voor een grote meerderheid van de Leidenaren opzienbarend verbeterd.

Terwijl wetenschap meer dan ooit het levensbloed werd van de stad, lijkt zij zelf steeds minder afhankelijk te zijn van een fysieke plaats. Twee derde van de artikelen en boeken die Leidse wetenschappers tegenwoordig publiceren zijn het re-

sultaat van internationale onderzoeksprojecten. Een op de vijf studenten heeft een andere nationaliteit dan de Nederlandse. En met de opkomst van digitale communicatiemiddelen hoeven mensen niet meer per se naar Leiden te komen om deel te nemen aan het grote gesprek dat wetenschap heet. Het trefendste bewijs leverde het coronavirus in 2020. Een verrassend groot deel van onderwijs en onderzoek ging door terwijl de gemeenschap thuisbleef. Nog sterker dan voorheen bleek dat de wetenschap een wereldwijd netwerk is, met Leiden als een van vele knoppunten. Wel drong zich juist toen de sterke behoefte aan persoonlijk contact op. Daar zal de stad zich steeds meer op gaan richten: op gastheerschap, op bloeiende horeca en parken. De bezoeker hoeft zich over comfort niet meer te beklagen, zoals in de zestiende eeuw. Tenzij het gaat over het gebrek aan woonruimte. Maar ook dat bewijst dat Leiden een geliefde verblijfplaats is geworden.

Grote ideeën zullen de wereld blijven veranderen. Daarvoor hoeven mensen niet meer, zoals vroeger, in Leiden te zijn. Grote ideeën komen nu vaker voort uit de samenwerking van velen, wereldwijd. En toch: nooit eerder kwamen geleerden met zovelen naar de stad om hun kennis te delen.

Literatuur

- Christiane Berkvens-Stevelinck, *Magna Commoditas. Geschiedenis van de Leidse universiteitsbibliotheek 1575-2000*, Leiden 2001
- Hanno Brand, 'Een pre-industriële samenleving onder spanning. Leiden rond 1500', in: Vereniging Oud Leiden, *Leids jaarboekje 2008*, Leiden 2008, 94-120
- J.C.H. Blom, 'Het nieuwe Leiden. Leiden rond 2000', in: Vereniging Oud Leiden, *Leids jaarboekje 2008*, Leiden 2008, 247-276
- Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame*, Deel I: *Het holwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1575-1672*, Amsterdam 2000